

УДК 351.75

С. В. БСЛАЙ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ КРИЗОВИХ ЯВИЩ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Проведено аналіз сутності й природи виникнення кризових явищ соціального характеру, визначено причини, що більшою мірою сприяють появі кризових явищ на сьогодні, розглянуто насильницькі форми прояву кризових явищ та реакцію органів влади на них.

Ключові слова: кризові явища, соціальна напруженість, соціальний конфлікт, соціальна криза, соціальна катастрофа, надзвичайна ситуація.

The analysis of essence and the nature of occurrence of the crisis phenomena of social character is carried out, the reasons which assist occurrence of the crisis phenomena for today's time are defined, considered violent forms of display of the crisis phenomena and reaction of authorities to them.

Key words: The crisis phenomena, social intensity, the social conflict, social crisis, social accident, an emergency situation.

Світові події сьогодення демонструють виникнення численних кризових явищ соціального характеру як у розвинених країнах Західної Європи, так і в країнах Північної Африки, що розвиваються. Зміна соціальної політики Франції, Італії, Португалії, Іспанії викликає масові протести населення цих держав у вигляді страйків, групових порушень громадського порядку, масових заворушень. Події так званої “Арабської весни” засвідчують здатність громадян Єгипту, Саудівської Аравії, Ємену, Лівії відстоювати свої права на достойний рівень життя, аж до крайніх насильницьких дій – революцій та громадянських війн. Поява кризових явищ, що містять соціальну складову, є актуальним та гострим проблемним питанням забезпечення національної безпеки й вимагають від урядів держав прийняття своєчасних, адекватних та ефективних управлінських рішень.

Аналіз стану українського суспільства свідчить про те, що основні показники соціально-економічного розвитку регіонів (рівень безробіття населення, темп зростання реальної заробітної плати, темп зростання заборгованості з виплати заробітної плати, індекс споживчих цін тощо) досягли критичних масштабів та призвели до поширення бідності серед населення, значної майнової диференціації, зменшення “середнього класу”, що встановлює реальну загрозу національній безпеці держави.

Критичне соціальне становище в Україні також підтвердило опитування населення України, що проводилося центром Разумкова з 27 січня по 2 лютого 2011 р. Відповідно до виступу голови наглядової ради Центру Разумкова Миколи Маргиненка у Верховній Раді України 15 лютого 2011 р. (“Незадоволення владою зростає і може перетворитися на бунт”), 53 % громадян вказують на погіршення ситуації в останній рік, 60 % – на те, що впав рівень добробуту їхніх родин. Три

чверті опитаних упевнені, що боротьба з корупцією ведеться вибірково або не ведеться взагалі. 56 % вважають, що впав рівень стабільності; ставлення майже 54 % опитаних громадян до влади змінилося на гірше. У 58 % людей похитнулася впевненість у завтрашньому дні, а понад 64 % не бачать своєї соціальної перспективи в Україні. У разі значного погіршення життя, 60 % опитаних готові взяти участь у різних акціях протесту. У грудні 2008 р. цей показник складав лише 44 %, а кількість громадян, готових до незаконних форм протесту (несанкціоновані мітинги, блокування руху, вуличні заворушення) для захисту своїх прав, теж зростає і сягнула 32 % [6].

Отже, перелічені факти, безперечно, доводять можливість виникнення в регіонах України кризових явищ за участю значної кількості населення та актуалізують дослідження теоретико-методологічних засад кризових явищ соціального характеру.

Дослідженню кризових явищ соціального характеру, а саме природі соціальних конфліктів, приділяли увагу багато соціологів XIX – XX ст., у тому числі Б. Адамс, Г. Ле Бон, Ч. Елвуд та ін. Дослідження проблем соціальної нестабільності та соціального конфлікту розглядалися як внутрішньосоціальний конфлікт, що супроводжується масовим застосуванням насильства – з боку як режиму, так і сил, що йому протистоять [4].

Однак з середини XX ст. культуру та суспільство почали розглядати як механізми, що направлені на гармонізацію, уніфікацію та встановлення суспільної згоди, тому конфлікт перестали розглядати як основу кризових явищ [3, с. 193].

З початку 1960-х рр. відомі науковці – Р. Парк, Е. Берджесс, Л. Козер, Р. Дарендоф, Д. Локвуд, П. Сорокін – знову почали досліджувати конфлікт як соціальний об'єкт. Було визначено два основних погляди на роль конфліктів у суспільстві: за першим підходом, конфлікт – це форма досягнення соціальної рівноваги, а суспільство знаходиться в безконфліктному стані; за другим – конфлікт є постійним та необхідним явищем у суспільстві [2, с. 157].

Значний внесок у розроблення теоретико-методологічних засад кризових явищ соціального характеру здійснив Т. Гарр, який досліджував соціальні та психологічні характеристики соціуму для відповіді на запитання: “Чому люди бунтують?” [1]. Т. Гарр вивчав конфлікти особливого виду, він називав їх “цивільною боротьбою”, – конфлікти, супроводжувані зіткненням великих соціальних та етнічних груп, що складають єдине суспільство.

Отже, можна сказати, що єдиного підходу до наукового розуміння соціальної нестабільності суспільства та природи кризових явищ соціального характеру поки не існує.

Метою статті є аналіз сутності й природи виникнення кризових явищ соціального характеру, визначення причин, які більшою мірою сприяють появі кризових явищ на сьогодні, а також розгляд насильницьких форм прояву кризових явищ та реакції органів влади на них.

Під кризовими явищами соціального характеру сучасна наукова думка розуміє явища, що виникають під час загострення внутрішньоорганізаційних відносин у державі, а також відносин певної організації із зовнішньоекономічним середовищем при виникненні суперечностей або зіткненні інтересів різних

соціальних груп або утворень.

Кризові явища соціального характеру мають конфліктну природу, тобто в їхній основі лежать соціальні конфлікти, що виникають на базі соціальних суперечностей. Основними видами кризових явищ соціального характеру є соціальний конфлікт, соціальна криза та соціальна катастрофа.

Проведення аналізу виникнення кризових явищ соціального характеру на сучасному етапі розвитку світової цивілізації, а також наукових досліджень цього напрямку виявили основні причини виникнення кризових явищ соціального характеру. Такими є: соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-релігійні, екологічні причини та причини, що пов'язані з веденням державою воєнних дій (рис. 1).

<i>Причини виникнення кризових явищ соціального характеру</i>				
Соціально-економічні	Суспільно-політичні	Національно-релігійні	Екологічні	Ведення воєнних дій
<ul style="list-style-type: none"> – бідність населення; – розшарування населення за рівнем доходів; – загострення проблем зайнятості населення; – проблеми соціального забезпечення населення тощо 	<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень довіри до влади; – відсутність громадянського суспільства; – нехтування законами та конституцією; – бездіяльність та неефективність влади; – високий рівень корупції тощо 	<ul style="list-style-type: none"> – виникнення сепаратистських настроїв в регіонах держави та групах населення; – значний приплив до України осіб з відмінними релігійними, етнічними переконаннями тощо 	<ul style="list-style-type: none"> – низька тривалість життя у регіонах з високим рівнем забрудненості довкілля; – аварії на промислових об'єктах; – стихійні лиха; – введення карантинних заходів тощо 	<ul style="list-style-type: none"> – введення державою зовнішніх військових дій що не підтримуються громадянами держави; – введення воєнного стану та впровадження відповідних заходів тощо

Рис. 1. Основний перелік причин виникнення кризових явищ соціального характеру

Останні кризові події соціального характеру в країнах Західної Європи та країнах Північної Африки свідчать, що найбільш гострими, масовими і соціально небезпечними кризовими явищами є явища, породжені низьким рівнем життя населення та не вирішеністю соціальних проблем. Саме вони є підґрунтям конфліктних ситуацій, що виникають між населенням держави та владою. Тобто найбільш доцільним та актуальним є дослідження кризових явищ саме соціально-економічної природи. Перебіг кризових явищ соціального характеру в суспільстві відзеркалено на рис. 2.

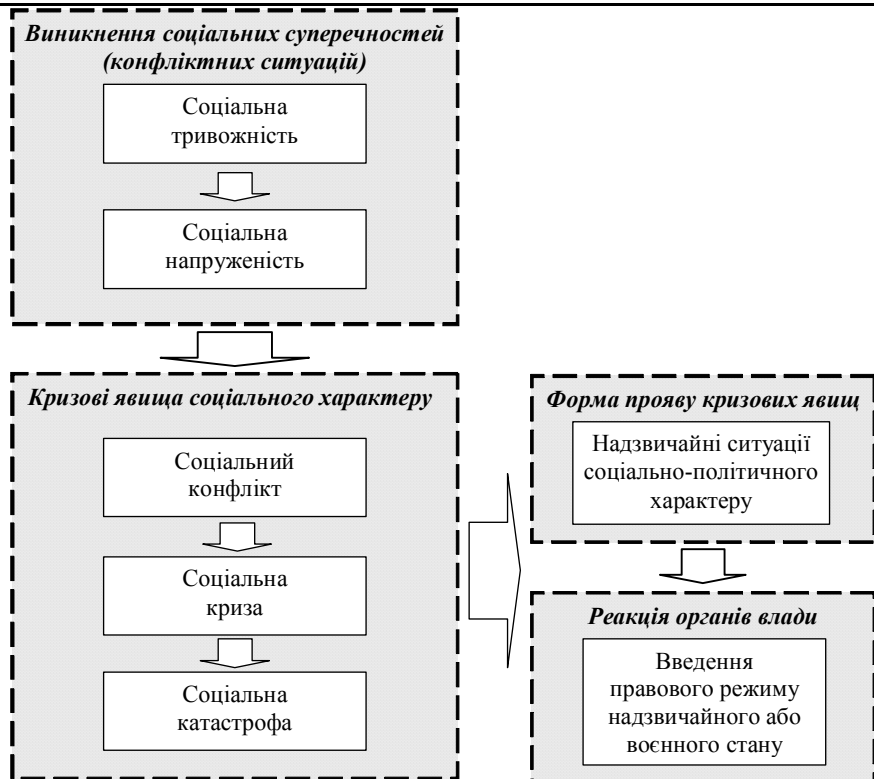

Рис. 2. Перебіг кризових явищ соціального характеру

Виникнення соціальних суперечностей та конфліктних ситуацій у суспільстві сприяє появі соціальної напруженості, яка розвивається поступово. Соціальна напруженість є похідною від соціальної тривожності, яка залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів: індивідуальної тривожності; хвилювання, що спричинені суспільно-політичними та соціально-економічними проблемами суспільства; характером міжособистісних взаємин тощо. Соціальна напруженість визначається як психологічний стан значних соціальних груп. В основі соціальної напруженості є групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін у суспільно-політичній та соціально-економічній сфері та фактичним рівнем реалізації цих очікувань.

Соціальна напруженість на ґрунті конфліктної ситуації сприяє появі в суспільстві кризових явищ соціального характеру. Конфліктна ситуація не обов'язково переростає в соціальний конфлікт, вона може бути врегульована ефективними заходами органів влади, які сприяють зменшенню соціальної напруженості та врегулюванню конфронтації індивідів і груп.

Початковою стадією виникнення кризових явищ соціального характеру є поява соціального конфлікту. У загальному розумінні термін “конфлікт” означає зіткнення думок, переконань, сил. Виходячи з аналізу сучасної наукової думки щодо

тлумачення терміна “соціальний конфлікт” [2–4; 11; 12], можна його визначити як вищу стадію розвитку суперечностей у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільстві в цілому, яка характеризується посиленням протилежних тенденцій, інтересів соціальних груп та індивідів.

Якщо відбулася ескалація соціального конфлікту та не було застосовано відповідних державних механізмів врегулювання або ці механізми не дали результату, то соціальний конфлікт може перерости в соціальну кризу. Криза є природною фазою розвитку будь-якої системи, вона є зоною бифуркації. Криза – це момент дезорганізації системи, разом із тим криза це – фактор організації системи, її самоорганізації. Соціальна криза, розуміється як зламний період у розвитку соціальної системи, як свого роду внутрішня пружина її розвитку, що припускає вихід із кризи, подолання дезорганізації, відновлення відтворювального порядку, інакше кажучи, соціальна система одержує новий імпульс до розвитку [11; 12].

Одним з основних видів криз соціального характеру є криза в політичному устрої держави, криза влади, криза реалізації суспільно-політичних та соціально-економічних інтересів різних соціальних груп. Доведено, що соціальні кризи як суспільне явище мають такі характерні риси: тривалість їхнього назрівання; швидкість і несподіваність прояву їх (особливо екстремістських форм); “глибокий” вплив на соціальну систему, оскільки криза означає, що та чи інша система вичерпала свої ресурси і сенс існування і/або наштовхується на суцільний опір ззовні [4].

З точки зору класифікації криз соціального характеру і прояву можливостей їхнього подолання, вирізняють два типи соціальних криз: 1-й тип – це кризи генетичного характеру, закладені в соціальну систему в момент її виникнення чи утворення (наприклад, соціальні кризи колишніх соціалістичних країн основані на класовому підході до вирішення будь-яких проблем); 2-й тип – кризи функціонального характеру, тобто такі, що виникають у процесі функціонування системи (унаслідок нагромадження помилок зміни економічних і соціальних умов існування суспільства тощо) [Там само].

Виділяють три фази соціальної кризи: передкризову, коли виявляються перші симптоми, а також причини можливої кризи; кульмінації кризового стану; подолання кризи або переростання кризи в катастрофу.

Соціальна катастрофа містить у собі незворотні деструктивні зміни, пов’язані значною мірою, з одного боку, з руйнуванням і загибеллю соціальної системи через соціальні кризи, з іншого – з виникненням іншого соціального організму на місці колишнього, найчастіше – гіршої якості, або взагалі повне припинення соціального розвитку. Масштаби соціальних катастроф можуть бути різноманітними – від розпаду окремих фрагментів соціальної системи до соціальних подій і руйнувань історичного масштабу. Катастрофа є відповіддю на повну нездатність суспільства або якоїсь його ланки негайно розв’язати назрілі суперечності.

Аналіз сучасної нормативно-правової бази України свідчить, що кризові явища соціального характеру, що супроводжуються тяжкими наслідками, належать до надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру [5; 7–10]. Під надзвичайною ситуацією соціально-політичного характеру розуміється надзвичайна обстановка, що виникла на території країни в результаті спроб

насильницької зміни конституційного ладу держави, захоплення або присвоєння влади, збройного заколоту, масових заворушень, терористичних акцій, підготовки та діяльності незаконних збройних формувань, блокування або захоплення особливо важливих об'єктів або окремих місцевостей, міжнаціональних, міжконфесійних та регіональних конфліктів суспільно-політичної, соціально-економічної, національно-релігійної спрямованості, що супроводжуються насильницькими діями з реальними загрозами життю та безпеці громадян, нормальній діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру можуть бути кримінальної та некримінальної спрямованості.

Значну групу надзвичайних соціально-політичних ситуацій некримінального характеру становлять різні масові заходи. Основні види їх такі: мітинг – організована форма висловлення суспільної думки, масової підтримки резолюцій, вимог і звернень громадян; вулична хода – форма демонстрації, що здійснюється шляхом пересування громадян за попередньо узгодженим маршрутом; пікетування – форма публічного висловлення колективної або індивідуальної думки громадян або трудових колективів, здійснювана шляхом розташування громадян поруч із об'єктом пікетування; маніфестація – об'єднання різних видів публічних заходів (культосвітні, спортивні, релігійні тощо).

До обставин, зумовлених соціально-політичними явищами кримінального характеру, відносять протиправні дії терористичної й антиконституційної спрямованості. Особливу категорію становлять масові заворушення (безлади). Масові заворушення (безлади) є злочинною формою прояву невдоволення діяльністю місцевих органів державної влади й місцевого самоврядування. Вони супроводжуються погромними діями, руйнуваннями, підпалами, вчиненням опору (у тому числі збройного) представникам влади, невиконанням їхніх вказівок, а також різноманітними замахами на життя й здоров'я громадян, різні форми власності. Особлива небезпека полягає в тому, що підривається авторитет влади, дезорганізується робота промислових підприємств, транспорту, державних і громадських організацій, заподіюється значна матеріальна й моральна шкода.

Виникненню масових заворушень (безладів) сприяють такі умови: незадовільне вирішення назрілих у регіоні суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-релігійних проблем; непрофесійне ставлення посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування до потреб громадян, небажання вирішувати соціальні питання; підбурювальна діяльність засобів масової інформації; незадовільна організація проведення масових заходів; недоліки в роботі правоохоронних органів; недосконалість чинного законодавства щодо захисту соціальних, економічних, культурних і національних інтересів населення.

Світова соціологічна думка зараховує перелічені дії, що виникають під час надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру, до форм політичного насилля. Політичне насилля являє собою низку подій, загальною властивістю яких є реальне чи таке, що загрожує, застосування силових акцій [1, с. 49–50]. Це поняття відноситься до революцій, що визначаються як фундаментальна соціальна зміна, здійснювана через насилля. Політичне насилля включає в себе революції, партизанські війни, державні перевороти, бунти, терористичні акти тощо. Основними формами політичного насилля є безлади, заколоти та внутрішня війна (рис. 3).

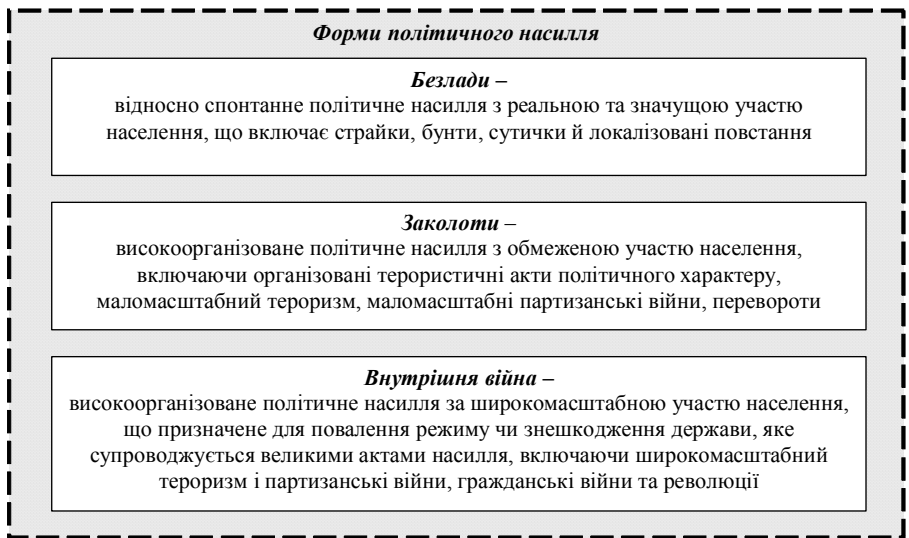

Рис. 3. Форми політичного насилля

Поява надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру вимагає від органів влади здійснення нормативного впливу, що відрізняється від такого, що існує в нормальних умовах. Багато правових механізмів перестають працювати, тому звичайне законодавство не може регулювати відносини. Правове регулювання в особливих умовах пов'язано із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного стану [9; 10].

Існує дві підстави введення надзвичайних режимів: фактична (явище, яке включено у відповідний перелік) та юридична (відповідний акт державної влади) [5]. У разі виникнення фактичних підстав, перестають працювати звичайні повсякденні соціальні і правові механізми держави. Для виконання визначених завдань влада змінює своє правове забезпечення – вводить надзвичайні режими та організаційне забезпечення: створюється спеціальна система управління, визначені органи державної виконавчої влади наділяються надзвичайними повноваженнями, створюються надзвичайні органи управління (комісії, штаби, комендатури). Усе це запроваджується з метою нормалізації ситуації в найкоротший термін, усунення загрози небезпеки, повернення до повсякденної системи управління, надання допомоги постраждалим, ліквідації та локалізації негативних факторів.

На основі отриманих у роботі результатів можна дійти таких висновків:

1. Поява кризових явищ, що містять соціальну складову, є пріоритетним питанням забезпечення національної безпеки й вимагає від урядів держав прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень.

2. За умови успішного вирішення конфліктної ситуації в суспільстві можливо уникнути соціального конфлікту. Ескалація конфлікту призводить до виникнення соціальної кризи, вихід з якої можливий у разі ефективній роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. Якщо проблемні питання, які є причиною

соціальних криз, не вирішено, то криза набуває форми руйнації соціальних відносин незворотного характеру і призводить до виникнення соціальної катастрофи, наслідки якої є трагічними та непередбаченими.

3. Аналіз кризових явищ соціального характеру визначив, що найбільш гострими, масовими і соціально небезпечними кризовими явищами є явища, породжені низьким рівнем життя населення та невирішеністю соціальних проблем. Вони є підґрунтям тяжких соціальних конфліктів, що виникають між населенням і владою. Отже, найбільш доцільним та актуальним у майбутньому є вивчення кризових явищ саме соціально-економічної природи та розроблення державних механізмів протидії цим явищам.

Література:

1. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.
2. *Исаев Б. А.* Социология. Краткий курс / Б. А. Исаев. – СПб. : Питер, 2010. – 224 с.
3. *Касьянов В. В.* Основы социологии и политологии / В. В. Касьянов. – Изд. 4-е. – Ростов н/Д : Фенікс, 2006 – 380 с.
4. Конфліктологія / [Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.] ; за ред. Л. М. Герасіної та М. І. Пано́ва. – Х. : Право, 2002. – 256 с.
5. *Кузніченко С. О.* Управління органами внутрішніх справ в особливих умовах, викликаних аномальними явищами техногенного і природного характеру / С. О. Кузніченко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 170 с.
6. Незадоволення владою зростає і може перетворитися на бунт : виступ голови наглядової ради Центру Разумкова Миколи Мартиненка у Верховній Раді України 15 лютого 2011 р. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=866.
7. Про затвердження Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 2001 р. № 1567 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 47. – Ст. 2100 (з наст. змінами та допов.).
8. Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій : постанова Кабінету Міністрів України від 15 черв. 1998 р. № 1099 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 28. – Ст. 1062.
9. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 6 квіт. 2000 р. // Голос України. – 2000. – № 84. – (16 трав.).
10. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III // ВВР України. – 2000. – № 23. – Ст. 176 (з наст. змінами та допов.).
11. *Протасенко И. Н.* Кризис, общество и государство / И. Н. Протасенко // Социальный кризис и социальная катастрофа : сб. материалов конф. – СПб. : Санкт-Петерб. филос. об-во, 2002. – С. 151–156. – Режим доступу : <http://www.anthropology.ru/ru/texts/gathered/crisis/index.html>.
12. *Усачев А. М.* О цивилизационной специфике понятий “социальный кризис” и “социальная катастрофа”, применяемых к России / А. М. Усачев // Социальный кризис и социальная катастрофа : сб. материалов конф. – СПб. : Санкт-Петерб. филос. об-во, 2002. – С. 188–191. – Режим доступу : <http://www.anthropology.ru/ru/texts/gathered/crisis/index.html>.

Надійшла до редколегії 14.04.2011 р.